

**Universiteit
Leiden**
The Netherlands

Annotation: EHRM 2007-10-09

Napel, Hans-Martien ten

Citation

Napel, H. -M. ten. (2007). Annotation: EHRM 2007-10-09. *European Human Rights Cases*, 8, 1369-1378. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15042>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15042>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Europees Hof voor de Rechten van de Mens
 9 oktober 2007, nr. 1448/04
 (Costa (President), Baka, Cabral Barreto, Türmen, Ugrekhelidze, Mularoni,
 Fura-Sandström)
 Noot: Ten Napel

Verplichte lessen in religieuze cultuur en ethiek op Turkse openbare basisschool. Recht op onderwijs in overeenstemming met godsdienstige en filosofische overtuigingen ouders. Vrijstellingsregime. Secularisme.

[Eerste Protocol, art. 2; EVRM, art. 9, 41, 46]

Hasan Zengin en zijn dochter Eylem klagen dat de wijze waarop de verplichte lessen in religieuze cultuur en ethiek op een openbare basisschool in Turkije worden gegeven een schending opleveren van het recht op onderwijs in overeenstemming met de godsdienstige en filosofische overtuigingen van de ouders alsmede de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst. De familie is aanhanger van het Alevisme, een verlichte richting binnen de Islam met diepe wortels in de Turkse samenleving en geschiedenis. Binnen het verplichte vak staat daarentegen het door een meerderheid van de Turkse bevolking aangehangen (soennitische) Hanafisme centraal. Een verzoek om vrijstelling is afgewezen, mede omdat de Turkse autoriteiten het van belang achten om fanatisme als gevolg van mythen en verkeerde informatie onder kinderen te voorkomen. Joodse en christelijke leerlingen zijn wel vrijgesteld van de lessen. Ook een verzoek tot vrijstelling van een atheïst zou volgens de regering in behandeling genomen worden.

Het Hof stelt allereerst vast dat de intenties van het vak verenigbaar zijn met de principes van pluralisme en objectiviteit zoals deze zijn neergelegd in artikel 2 Eerste Protocol. Voorts is het weliswaar zo dat in het vak meer aandacht wordt besteed aan de Islam dan aan andere religies en filosofieën, maar dit wordt gebillijkt wegens het feit dat de Islam de meerderheidsreligie in Turkije is. Nadere beschouwing van de inhoud van het vak leert echter dat deze niet voldoet aan de eisen van objectiviteit en pluralisme en daarmee aan het recht van de vader van Eylem op onderwijs in overeenstemming met zijn godsdienstige en filosofische overtuigingen. Het Alevisme kan als een dergelijke godsdienstige overtuiging worden aangemerkt.

Staten staan wanneer zij levensbeschouwelijke vorming in het curriculum opnemen bovendien onder de positieve verplichting om door middel van een vrijstellingsregime een situatie waarin voor leerlingen strijd ontstaat tussen de vorming die zij op school ontvangen en de godsdienstige of filosofische opvattingen van de ouders zoveel mogelijk te voorkomen. Dat een dergelijke vrijstellingsmogelijkheid in de praktijk uitsluitend bestaat

voor joodse en christelijke kinderen, is voor kritiek vatbaar. Immers, indien het vak werkelijk algemeen onderricht in religieuze cultuur en ethiek biedt, is deze constructie niet nodig. Indien de cursus daarentegen is toegespitst op de Islam, mag deze voor niemand verplicht zijn. Bovendien legt de vormgeving van de vrijstellingsprocedure een zware last op de schouders van bezwaarden, aangezien zij eerst hun godsdienstige en filosofische overtuigingen moeten bekendmaken. Schending artikel 2 Eerste Protocol.

*Hasan en Eylem Zengin
tegen
Turkije*

Noot

1. 'The interpretation of the Convention as a living instrument may result in significant developments in the scope and protection of the article in the future. To date, the germination of the seeds of this change cannot yet be observed', aldus Clare Ovey en Robin C.A. White aan het slot van het hoofdstuk over het recht op onderwijs uit de vierde editie van hun bekende handboek (*Jacobs and White. The European Convention on Human Rights*, Oxford: Oxford University Press 2006, 387). Inderdaad leidt een onderwerp als religie op openbare scholen vanouds vooral in de Verenigde Staten tot commotie. Een recent voorbeeld betreft de zaak *Kitzmiller v. Dover Area School District* (2005), waarin een federale rechtbank in Pennsylvania bepaalde dat het ongrondwettig is om 'intelligent design' te doceren, aangezien het hier gaat om een religieuze in plaats van een wetenschappelijke theorie. Toch lijkt het alsof er de laatste tijd ook in Europa meer belangstelling ontstaat voor de neutraliteit van het onderwijs. Zo aanvaardde de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa onlangs een rapport waarin werd opgeroepen het creationisme buiten de strikte context van de godsdienstles uit het onderwijs te weren (Resolutie 1580, 4 oktober 2007). Kort hierop trok de liberale Zweedse minister van Onderwijs naar aanleiding van de oprichting van een school door de Plymouth Broeders ten strijde tegen bijzondere scholen die tijdens andere lessen dan de godsdienstles 'fundamentalistische religieuze opvattingen' zouden uitdragen (*Nederlands Dagblad*, 17 oktober 2007). Tenslotte is *Hasan en Eylem Zengin t. Turkije* inmiddels de derde zaak binnen iets meer dan een jaar bij het Hof die over de verhouding onderwijs en religie gaat (zie EHRM 11 september 2006, *Konrad en anderen t. Duitsland*, EHRC 2007/14, m.nt. Ten Napel, en EHRM 29 juni 2007, *Folgerø e.a. t. Noorwegen*, EHRC 2007/97, m.nt. Ten Napel). Al met al is het niettemin van belang dat het recht van ouders om hun kinderen op te voeden in overeenstemming met hun godsdienst of levensovertuiging hecht verankerd is in onze rechtsorde (vgl. Matthijs de Blois, 'Godsdienst, levensovertuiging en opvoedingsvrijheid', *NJCM-Bulletin*, 29 (2004) nr. 8, 1084-1100).

2. De onderhavige zaak vertoont sterke overeenkomsten met het arrest *Folgerø*. Zo gaat het in beide gevallen om een staatsreligie, zij het dat dezin het geval van Turkije van informele aard is, te weten als gevolg van het overweldigende numerieke en culturele overwicht van de Islam. Dit mag volgens het Hof op zichzelf leiden tot een kwantitatief grotere plaats voor de betreffende godsdienst in het curriculum van het gewraakte vak (*Folgerø*, par. 89; *Zengin*, par. 63). Voorts worden ook hier de wettelijk vastgelegde doelstellingen in orde bevonden (*Folgerø*, par. 88; *Zengin*, par. 59). Het probleem is echter dat er naast kwantitatieve opnieuw ook kwalitatieve verschillen in het geding zijn (*Folgerø*, par. 95; *Zengin*, par. 67). Tenslotte levert de vrijstellingsregeling in beide gevallen een zware last op voor de ouders (*Folgerø*, par. 100; *Zengin*, par. 76). Het meest in het oog springende verschil is vergeleken hiermee van ondergeschikt belang. In de onderhavige zaak moest het Hof eerst nagaan of het Alevisme als een godsdienstige of filosofische overtuiging kon gelden in de zin van artikel 2 Eerste Protocol, terwijl dit bij het humanisme uit de Noorse zaak niet nodig was.

3. De vele overeenkomsten doen de vraag rijzen waarom de Grote Kamer in de Noorse zaak eerder dit jaar zo verdeeld stemde (negen tegen acht), terwijl de Kleine Kamer in het onderhavige arrest unaniem is. Hiertoe is het van belang na te gaan wat de dissenters in de Noorse zaak precies betoogden. Hun conclusie luidde dat er in casu geen sprake was van schending van artikel 2 Eerste Protocol, aangezien er in het betreffende vak weliswaar van kwantitatieve, maar niet van kwalitatieve verschillen tussen de christelijke en de andere religies kon worden gesproken. Ook zou er geen sprake zijn geweest van een onredelijke last voor de ouders bij het verkrijgen van een vrijstelling. In beide opzichten bestaan er in de Turkse zaak, gelet op de eenstemmigheid van de Kamer, geen twijfels. Met andere woorden: de schending door Turkije is blijkbaar van ernstiger aard dan die door Noorwegen. Hieruit vloeit logischerwijze voort dat ik, nu ik reeds instemde met de constatering van een schending door de meerderheid in de Noorse zaak (zie mijn annotatie bij *Folgerø* in *EHRC 2007/97*), a fortiori het oordeel in het onderhavige arrest onderschrijf. Overigens volgt dit oordeel van de Kamer in essentie de redenering van de Europese Commissie tegen Racisme en Intolerantie (ECRI), die in haar derde rapport over Turkije (2005) opmerkte dat de situatie rond het vak religieuze cultuur en ethiek onhelder was: ‘if this is indeed a course on the different religious cultures, there is no reason to make it compulsory for Muslim children alone. Conversely, if the course is essentially designed to teach the Muslim religion, it is a course on a specific religion and should not be compulsory, in order to preserve children’s and their parents’ religious freedom’ (par. 29, 74).

4. De kennelijk relatief ernstige schending door Turkije van artikel 2 Eerste Protocol is wel een paradoxale conclusie in het licht van het door Turkije officieel beleden secularisme als basis van het openbare onderwijs. In dit verband kan nog worden opgemerkt dat de General policy recommendation no. 5 over ‘Combating intolerance and discrimination against Muslims’ van de ECRI, waarnaar het Hof in par. 28 onder de noemer van relevante internationale teksten verwijst, feitelijk voor een andere context dan de Turkse is geschreven. Raadpleging van de volledige aanbeveling leert immers dat deze vertrekt vanuit de zorg dat de religieuze intolerantie jegens de Islam en moslingemeenschappen toeneemt in landen waar deze religie niet wordt aangehangen door de meerderheid van de bevolking (CRI (2000) 21, 27 april 2000). Dat ook meer in het algemeen de tolerantie in het zogeheten seculiere Turkije niet veel groter is, wordt ten overvloede bevestigd door de voortgangsrapportage van de Europese Commissie van 6 november 2007 inzake de onderhandelingen over toetreding van Turkije tot de Europese Unie. Deze constateert dat ‘[o]verall, the environment as regards freedom of religion has not been conducive to the full respect of this right in practice. (...) No real progress can be reported on the major difficulties encountered by the Alevis and non-Muslim religious communities’ (COM (2007) 663 final, 17-18).

5. Inmiddels heeft de uitspraak geen directe gevolgen voor Nederland, waar godsdienstonderwijs en levensbeschouwelijk vormingsonderwijs op openbare scholen sinds de invoering van de Lageronderwijswet in 1920 als reguliere, maar facultatieve onderdelen van het lesrooster gelden. Wel valt te hopen dat de beide minder gelukkige vormgevingen van deze vakken in respectievelijk Noorwegen en Turkije, waarover het Hof in korte tijd heeft moeten oordelen, de Nederlandse overheid er niet toe zullen brengen om dergelijk onderwijs op een lager pitje te zetten. Niet alleen zou dit in strijd zijn met de aanbevelingen 1396 en 1720 van de Parlementaire Assemblee van de Raad van Europa uit respectievelijk 1999 en 2005 waarnaar het Hof terecht verwijst (§ 26-27; vgl. ook mijn annotatie bij *Folgerø* in *EHRC* 2007/97). Ook zou dit de nieuwe generaties bijzonder slecht voorbereid doen zijn op de wereld van de 21ste eeuw, die vol religie en levensbeschouwing is. Niet voor niets beval de Onderwijsraad begin dit jaar aan dat het onderwijs (zowel openbaar als bijzonder) meer aandacht zou besteden aan het thema godsdienst en levensbeschouwing. Scholen die voorlopen in aandacht voor het levensbeschouwingen- en godsdienstonderwijs zouden extra subsidie moeten kunnen ontvangen (*De verbindende schoolcultuur. Hoe kan een gezamenlijke schoolcultuur verschillen overbruggen?*, Den Haag: Onderwijsraad 2007, 86).

H.-M.Th.D. ten Napel

Universitair docent staats- en bestuursrecht, Afd. Staats- en Bestuursrecht,
Universiteit Leiden